

MORFEMALI KONTRAKTSIYANING 缩合 “suō hé” TURI HAQIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7355164>

MIRZARAHIMOV Ibrohim

Ilmiy maslahatchi: f.f.d.(DSc) Hashimova S.A.

This article is devoted to the study of morphemic contraction 缩合 “suō hé” in modern Chinese.

Ma'lumki, yangi so'zlar strukturasi murakkablashishi tufayli xitoy tilida ko'p sonli qisqartirishlar yuzaga kelgan. Ko'p bo'g'inli so'zlar murakkab tushuncha va hodisalarni to'laroq ifodalashiga qaramay, muloqot jarayonida muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi ma'lum. Murakkab so'zlarni qisqartirish orqali bu kabi muammoni bartaraf etish va so'zlovchi nutqini ixchamlashtirishga erishish mumkin. Xitoy tilida murakkab qisqartirilgan so'zlar 缩略语 “suō lüè yǔ”, 简称 “jiǎn chēng”, 略语 “lüè yǔ”, 并称 “bìng chēng”, 略称 “lüè chēng”, 省称 “shěng chēng”, 合称 “hé chēng”, 缩语 “suō yǔ” kabi terminlar bilan ifodalanadi. Bularning ortida morfemali kontraksiyaning bir qancha turlari ifodalanadi¹. Xitoy tilida so'z yasash jarayoni izchil davom etmoqda. Til leksikasi mavjud so'zlarga turli affikslar qo'shish, boshqa tillardan o'zlashmalar, yangi terminlarning paydo bo'lishi va to'liq nomlar shaklini qisqartirish orqali doimiy ravishda boyib borishi kuzatiladi. Aynan kontraksiya orqali yasalgan so'zlar muloqotning qulay va tejamkor vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kontraksiya ma'no va mazmunga ta'sir ko'rsatmaydigan elementlardan halos bo'lishda muhim rol o'ynaydi.

Murakkab qisqartirilgan so'zlar – oddiy so'z va so'z birikmalaridan farqli ravishda gapda butun holda ishtirok etib, turli gap bo'laklari vazifasini bajaradi. Ular muayyan so'zga mos kelsada, o'zining to'liq nomlanishiga ega bo'ladi. Ular tarkibidagi so'zlar miqdori bilan farqlanadi. Zarurat tug'ilganda murakkab qisqartirilgan so'zlar to'liq nomi bilan hech qanday ma'no o'zgarishsiz almashishi mumkin hisoblanib, ularning qo'llanishi ma'lum makon va zamon, vaziyat bilan bog'liq (oddiy so'zlardan farqi ham shunda). Qisqartma so'zlar og'zaki nutq, maxsus leksika, muayyan ixchamlilik va tejamkorlik ustuvor bo'lgan terminologiyada ko'p uchraydi. Siyosiy va yuridik xarakterdagi rasmiy hujjatlarda, shartnomalarda, arizalarda murakkab qisqartirilgan so'zlar nisbatan kamroq qo'llanadi. Odatda, ushbu so'zlarda nisbatan muhim va axborot beruvchi komponentlar qoldirilib, iyeroglif va ma'noga ko'ra ixchamlash me'zoni amal qiladi.

Zamonaviy xitoy tilida morfemali kontraksiyaning to'rt asosiy turi ajratiladi². 缩合 suō hé “qisqartirish”, 节略 jié lüè “tushirish”, 间代 jiān dài “almashtirish bilan qisqartirish”, 统括 tǒng kuò “umumlashtirish”. Morfemali kontraksiyaning 缩合 suō hé turida so'z yoki so'z birikmasi komponentlarga (morfemalar, so'zlar yoki so'z birikmalariga) ajratiladi, so'ng ulardan bir qismi tushirib qoldiriladi, qolganlari esa birikkan holda yangi qisqartirilgan so'zni hosil qiladi. Masalan, 节约用电 jié yuē yòng diàn “elektr tokini tejash”, 节约 jié yuē “tejash” va 用电 yòng diàn “elektr toki” tarzida ajratiladi, so'ng 约 va 用 morfemalari tushirib qoldiriladi, qolgan morfemalar birga qo'shib, yangi murakkab qisqartirilgan so'z 节电 yòng diàn “elektr tokini tejash” hosil bo'ladi. Fonetika nuqtai nazaridan bu qisqartirish bo'g'inli hisoblanadi, ya'ni qisqartirish birligi bo'g'indir.

¹S.A.Xashimova. Xitoy tilida so'z yasashi. – T., 2012. – 87-b.

²Li Xinzun, Xun Liangfen. Liuyu shuo zi.- 上海, 1986. -320 页

缩合 suō hé “qisqartirish, kamaytirish orqali birlashtirish, qo‘shish” kabi ma’nolarni anglatib, morfemali kontraksiyaning eng ko‘p uchraydigan usulhisoblanadi. Unda morfemali kontraksiya xususiyatlari aniq namoyon bo‘ladi. Morfemalarning joylashuviga qarab har xil turlarga bo‘linadi, turli modellar, xususan, atributiv va kopulyativ model bo‘yicha amalga oshadi. 缩合 ning turli xil usullari mavjud. Quyida ularni ko‘rib chiqamiz:

1. Boshlang‘ich morfemalarni qo‘shish. 环境保护 huán jìng bǎo hù “atrof-muhitni muhofaza qilish”, 环境 huán jìng “atrof-muhit” va 保护 bǎo hù “muhofaza qilish” so‘zlari ajratiladi va 境 jìng va 护 hù morfemalari tushirilib, 环保 huán bǎo so‘zi hosil bo‘ladi; 环境卫生 huán jìng wèi shēng “atrof-muhit sanitariya sharoitlari” ham shu tarzda tahlil qilinadi, 环境 huán jìng “atrof muhit” va 卫生 wèi shēng “sanitariya” so‘zlarining 环 huán va 卫 wèi boshlang‘ich morfemalari qo‘shiladi, 环卫 huán wèi yangi shakl yasaladi; 小学教师 xiǎo xué jiào shī “boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi”, bunda ham 小学 xiǎo xué “boshlang‘ich maktab” va 教师 jiào shī “o‘qituvchi” so‘zlari ajratilib, 学 xué va 师 shī morfemalari tushirilib, 小教 xiǎo jiào hosil bo‘ladi ;

2. Birinchi so‘zning boshlang‘ich morfemasi va ikkinchi so‘zning oxirgimorfemasining birlashishi. 能源消耗 néng yuán xiāo hào “energiya resurslarini sarflash” birikmasida 能源 néng yuán “energiya resursi” va 消耗 xiāo hào “sarf etmoq” so‘zlarini ajratgan holda, 能源 néng yuán so‘zining boshlang‘ich morfemasi néng hamda 消耗 xiāo hào so‘zining so‘nggi morfemasi hào birikib 能耗 néng hào “energiya resurslarini sarflash” hosil bo‘ladi.

3. Birinchi so‘zning boshlang‘ich morfemasining ikkinchi so‘zning boshlang‘ich va so‘nggi so‘zning oxirgi morfemalari bilan birlashishi. Ushbu tur asosan tashkilot, jamoat, birlashmalarning nomlarini ifodalashda qo‘llaniladi: 人民代表大会 rén mín dài biǎo dà huì – 人民 rén mín “xalq” va 代表 dài biǎo “vakil” so‘zlaridagi boshlang‘ich morfemalar rén va 代 dài hamda 大会 dà huì “yig‘ilish, majlis, konferensiya” so‘zining oxirgi morfemasi 会 huì birikib, 人代会 rén dài huì “xalq vakillarining yig‘ilishi” hosil bo‘ladi;

4. Birinchi so‘zning har bir keyingi so‘zning boshlang‘ich morfemalari bilan birlashishi: 中国作家协会 zhōng guó zuò jiā xié huì – “Butun Xitoy yozuvchilar uyushmasi”; 中国 zhōng guó “Xitoy” so‘zi 作家 zuò jiā “yozuvchi” so‘zining boshlang‘ich morfemasi 作 zuò, 协会 xié huì “uyushma” so‘zining ilk morfemasi 协 xié bilan birlashib, 中国作协 zhōng guó zuò xié “Butun Xitoy yozuvchilar uyushmasi” ko‘rinishiga kiradi.

5. Birinchi so‘zning keyingi so‘zning oxirgi morfemasi bilan birlashishi: 供销合作社 gōng xiāo hé zuò shè birikmasida 供销 gōng xiāo “ta’minlash va sotish” so‘zi 合作社 hé zuò shè “kooperativ” so‘zining so‘nggi morfemasi 社 shè bilan birlashadi: 供销社 gōng xiāo shè “ta’minlash va sotish bo‘yicha kooperativ”;

6. Birinchi so‘zning oxirgi morfemasining keyingi so‘zning boshlang‘ich morfemasi bilan birlashishi: 民警 mín jǐng qisqartmasi 人民 警察 rén mín jǐng chá “xalq politsiyasi”, ya’ni 人民 rén mín “xalq” so‘zining ikkinchi va 警察 jǐng chá “politsiya” so‘zining birinchi morfemasining birikishidan hosil bo‘lgan; 书展 shū zhǎn “kitob ko‘rgazmasi” – 图书 tú shū “kitob” so‘zining 书 shū va 展览会 zhǎn lǎn huì “ko‘rgazma” so‘zining 展 zhǎn morfemalaridan hosil bo‘lgan;

7. Ikkita soʻzning oxirgi morfemalarining birlashishi: 调号diào hào – 声调shēng diào fú hào “ton belgilari (ishoralari)” 声调shēng diào “ohang, ton” va 符号fú hào “belgi, ishora” soʻzlarining oxirgi morfemalari birlashadi;

8. Birinchi soʻzlarning boshlangʻich morfemalarining oxirgi soʻz bilan birlashishi: 降低噪音系数jiàng dī zào yīn xì shù – 降噪系数jiàng zào xì shù shovqinning pasayish koeffitsienti; 降低jiàng dī “pasayish” va 噪音zào yīn “shovqin” soʻzlarining boshlangʻich morfemalari 系数xì shù “koeffitsient” bilan birlashadi.

9. Birinchi soʻzlarning oxirgi morfemalarining oxirgi soʻz bilan birlashishi: 记录重放磁头jì lù chóng fàng cí tóu – 录放磁头lù fàng cí tóu “tovush chiqarishning magnitli yozish kallagi”; 记录jì lù va 重放chóng fàng soʻzlaridagi 录 va 放 morfemalari 磁头cí tóu bilan birlashadi.

10. Tushirib qoldiriladigan morfemalarning pozitsiyasi belgilanmagan model: 文史哲wén shǐ zhé – 文学wén xué “adabiyot”, 历史lì shǐ “tarix”, 哲学zhé xué “falsafa” – adabiyot, tarix va falsafa (gumanitar fanlar); Demak, 缩合suō hé – qisqartirish doirasida morfemali kontraksiyaning oʻnta turi yoki modellarini boʻlish birlashayotgan morfemalar pozitsiyalarini ajratish tamoyiliga asoslanadi. Bundan tashqari, yuqorida taʼriflangan modellardan farq qiluvchi, lekin 缩合suō hé doirasida koʻrib chiqiluvchi yana uch model ajratiladi. Bular:

11. Morfemalarning joylashish tartibi oʻzgartirilgan model:

热传导系数rè chuán dǎo xì shù “issiqlik oʻtkazish koeffitsienti” (热rè va 导dǎo morfemalarining joyi oʻzgaradi, 传chuán esa tushirib qoldiriladi va 系数xì shù bilan birlashadi) morfemalari oʻzgarishi natijasida ushbu koʻrinish hosil boʻladi: 导热系数dǎo rè xì shù “issiqlik oʻtkazish koeffitsienti”;

12. Butun soʻzni (odatda, ikkinchi darajali ahamiyatga ega boʻlgan soʻzni) tushirib qoldiruvchi model. Bu model boʻyicha tashkilotlar, idoralarning nomlari, shuningdek, ilmiy-texnik terminologiya tuziladi, masalan: 1) Oxirgi soʻz tushirib qoldiriladi: 高等专科学校gāo děng zhuān yè xué xiào – 高等gāo děng “oliy daraja”, 专业zhuān yè “mutaxassislik”, 学校xué xiào “maktab, muassasa” – 高专gāo zhuān oliy oʻquv muassasi; Bunda oxirgi soʻz 学校xué xiào tushirib qoldiriladi. 2) Birinchi soʻz tushirib qoldiriladi: 中国工厂党中央军事委员会zhōng guó gōng chǎng dǎng zhōng yāng jūn shì wěi yuán huì – “Xitoy Kommunistik partiyasi Markaziy Komitetining Harbiy Kengashi” ning qisqartirilgan koʻrinishi – 中央军委zhōng yāng jūn wěi. 3) Oʻrtada turgan soʻz tushirib qoldiriladi: 抗日军政大学kàng rì jūn zhèng dà xué “Yaponiyaga qarshilik koʻrsatish harbiy siyosiy akademiyasi” murakkab birikmasining qisqartirilgan koʻrinishi 抗大kàng dà boʻlib, oʻrtadagi soʻz tushirib qoladi; 4) Birinchi va oʻrtada turgan soʻz tushirib qoldiriladi: 中国人民共和第六届全国人民代表大会zhōng guó rén mín gòng hé guó dì liù jiè quán guó rén mín dài biǎo dà huì – “Xitoy Xalq Respublikasi butun mamlakat vakillari oltinchi umumiy yigʻilishi” ushbu koʻrinishda qisqaradi: 六届人大liù jiè rén dà ;

13. Umumiy komponentga ajratilgan model: 中医西医zhōng yī xī yī – 中zhōng “xitoy”, 医yī “tabobat”, 西xī “gʻarb”, 医yī “tabobat” maʼnolarini anglatib, umumiy boʻlgan komponent 医yī ning biri tushiriladi: 中西医zhōng xī yī “xitoy va gʻarb tibbiyoti”;

14. Sanani qisqartirish (ushbu turga tegishli model): Odatda, 月yuè “oy” va 日rì “kun” soʻzlari tushirilib, sananing raqamlarigina qoldiriladi: 八月二日bā yuè èr rì “ikkinchi avgust” quyidagicha aytilishi mumkin: 八二bā èr ; 五月一日wǔ yuè yīrì “birinchi may”: 五一wǔ yī.

Yuqorida keltirilgan modellardan koʻrinib turibdiki, qaysi pozitsiyada nechta morfema tushirib qoldirilishidan qatʼiy nazar hamisha eng muhimlari, mazkur iboraga xoslari, uning mazmunini oʻzgartirmaydiganlari qoladi. Morfemali kontraksiyaning 缩合suō hé turi nisbatan unumdor boʻlib, aksariyat murakkab soʻzlar ushbu usulning modellari orqali qisqartiriladi va xitoy leksikasining tarkibiy qismi sifatida keng yoyilib bormoqda. Maʼno jihatidan eng muhim komponentlar saqlanib qolinishi morfemali kontraksiyaning semantik xususiyatidan darak beradi.

REFERENCES

1. Xashimova S.A. Xitoy tilida soʻz yasalishi. – T.: 2012. – 250 b.
2. Войцехович И.А., Кодрашевский А.Ф. Общественно-политический перевод. – М., «Муравей», 2002 г. – 185с.
3. Горелов. В.И. Лексикология китайского языка. – М.: Просвещение, 1984. – 370с.
4. Кленин И. Д. Морфемная контракция и ее типы в современном китайском языке. – Вопросы языкознания, 1975, №2, стр.96-97.
5. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. – М.: “Наука”, 1965. – 254с.
6. Li Xinzun, Xun Liangfen. 流语说字. –上海出版社, 1986. 410 页.
7. Ren Xueliang. 汉语造字法. –北京: 中国社会科学出版社, 1981. 278 页.
8. Wang Xijie. 汉语修辞法. –北京出版社 1983. 377页.
9. С Хашимова. О ЯВЛЕНИИ КОНВЕРСИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022.
10. С.А.Насирова (2021). Политическая метафора (на примере материала по кадровой политике современной КНР). In Resent Scientific Investigation (pp. 69-73).
11. Хашимова, С. А. (2020). ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ ПРИ ПОМОЩИ СУФФИКСАЦИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. In *Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно-практической конференции/Под ред. проф. Абуевой НН Махачкала: ДГТУ. 391 с* (p. 361).
12. Хашимова, С. А. (2020). Особенности образования неодушевленных существительных при помощи суффиксации в современном китайском языке. *Modern Oriental Studies*, 2(2), 34-46.
13. Nasirova, S. A. (2019). Modification of semantics of social terms of the modern Chinese language. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, (24), 260-273.
14. Хашимова, С. А. (2022). АГГЛЮТИНАТИВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СУФФИКСАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 196-202.
15. Hashimova, S. A., & Nasirova, S. A. (2021). FEATURES OF FORMING OF ANIMATED NOUNS WITH THE AFFIXES IN MODERN CHINESE LANGUAGE. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(04), 1-10.
16. Насирова, С. А. (2020). Генезис общественно-политической терминологии китайского языка через призму истории китайской дипломатии. *Modern Oriental Studies*, 2(2), 22-33.
17. Хашимова, С. А. (2022). О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АСПЕКТА КОММУНИКАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА). *SO ‘NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI*, 1(1), 85-91.
18. Хашимова, С. А. (2022, September). ОБРАЗОВАНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ С ПОМОЩЬЮ АФФИКСАЦИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. In *E Conference Zone* (pp. 5-10).

19. Abdullayevna, H. S. (2020). Peculiarities of the formation of animated nonsignificant using suffixing in the modern chinese language. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 1504-1511.
20. Хашимова, С. А. (2022). ОБРАЗОВАНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ПРИ ПОМОЩИ АФФИКСАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *World scientific research journal*, 7(1), 20-23.
21. Насирова, С. А., Хашимова, С. А., & Рихсиева, Г. Ш. ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КИТАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ. *Ответственный редактор*, 162.
22. NS Abdullayevna. 上合组织国家的科学研究: 协同和一体化。上合组织国家的科学研究: 协同和一体化 · 87, 0
23. С.А.Насирова. Институт евнухов в древнем Китае: причины возникновения и особенности (2022). *Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации*. С. 187-188.
24. NS Abdullayevna. Языковая политика в Китае: идентификация общественно-политической терминологии (2019). In *КИТАЙСКАЯ ЛИНГВИСТИКА И СИНОЛОГИЯ* 3,384,2019